

Міністерство культури і туризму України
Відділ культури і туризму Охтирської міської ради
КЗ «Охтирський міський краєзнавчий музей»

**КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА
XV-XVIII СТОЛІТТЯ**

Збірник матеріалів
I Міжрегіональних археологічних читань

(Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р.)

Суми
2015

**АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ З ТЕРИТОРІЇ
ТА НАЙБЛИЖЧОЇ ОКРУГИ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА
В НАУКОВИХ ФОНДАХ ЗАПОВІДНИКА «БІЛЬСЬК»**

Наукові фонди Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради щороку доповнюються новими непересічними історичними артефактами як з території, так і з округи одного з найвідоміших об'єктів культурної спадщини України – Більського городища. Минуле цієї пам'ятки, ототожненої більшістю вчених з древнім містом-державою Гелоном, таїть в собі не лише залишки життєдіяльності населення скіфської культури. Часова амплітуда даної території включає як сліди найдавнішого етапу історії людства (доба мезоліту), так і зовсім свіжі (з археологічної точки зору) відбитки діяльності людини.

Добірка козацьких старожитностей у наукових фондах заповідника представлена 920-ма предметами, які датуються XVI – кінцем XVIII ст. З них – 244 екземпляри, які знайдені на території та в найближчій окрузі Більського городища при проведенні археологічних розвідок та розкопок під керівництвом О.Б.Супруненка, І.М.Кулатової, В.В.Приймака, І.Б.Шрамко, Д.С.Гречка та інших дослідників.

За останні роки фонди заповідника поповнилися виразними предметами козацьких старожитностей. На особливу увагу заслуговують знахідки з розкопок 2014 р. на Куземинському укріпленні Більського городища. Роботи здійснювалися під керівництвом старшого наукового співробітника Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, кандидата історичних наук Д.С. Гречка [1, с. 46; 3, с. 50-54]. У ході розкопок досліджено піч доби козаччини, яка використовувалася, скоріше за все, для побутових потреб. Цікаво, що дана споруда була вбудована у вал Великого укріплення Більського городища. У центрі об'єкта археологами був виявлений сіроглиняний горщик з округлим вінцем, який максимально розширюється у верхній частині. На плічках предмету розташовані два орнаментальні пояси у вигляді врізних прямої та хвилястої ліній. Горщик мав дві ручки, одна з яких не збереглася. На частині знайденого предмета простежуються сліди копоти. По краях печі археологами були виявлені кахлі (16 од.) трьох типів: квадратні лицьові, прямокутні карнизні та для каміна. За кольором вони

поділяються теж на 3 види: теракотові, сірі та світло-жовті. Штамп на даних предметах дещо не чіткий, місцями – взагалі відсутній. Фрагменти карнизних та лицьових кахлів мають коробчасту форму. На поверхні знахідок присутні переважно рослинний та геометричний рельєфні орнаменти.

Цікавими є результати археологічних досліджень кургану скіфського часу в урочищі Марченки (Більська сільська рада), проведених у 2014 р. (розкопки доцента кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна, кандидата історичних наук І.Б. Шрамко) [10, с. 57-58]. Науковцями було встановлено, що даний курган був зруйнований селітроварами ще у XVII ст. Як доказ цьому – знайдені фрагменти кружальної кераміки та частини залізних виробів (ножі, стержень, пластини) доби пізнього українського середньовіччя. Раніше, у 2013 р., експедицією ІКЗ «Більськ» під керівництвом провідного наукового співробітника В.В. Приймака у ході досліджень кургану скіфської епохи в урочищі Скоробір виявлено кільце Нового часу [5, с. 103; 9, с. 39].

Дані факти ще раз свідчать про широке розповсюдження на території Більського городища процесів, пов'язаних із видобуванням селітри. Як відомо, земля із древніх валів та курганних насипів ідеально підходила для цього промислу. Не дивно, що Більське городище зі своїми масштабними фортифікаційними та поховальними спорудами користувалося особливою популярністю серед видобувачів селітри. Так, ряд археологів наводять ствердну інформацію щодо того, що історія цього промислу у Більську розпочалася ще у 1613 р. [8, с. 59; 2, с. 13]. Напевне, що й започаткування самого села Більськ пов'язане з розквітом на території древнього городища діяльності селітроварників. Їх найбільша активність тут проявляється у 2-ій чверті – середині XVII ст. Цікаво, що дане промислове заняття було популярним у Більську аж до початку XX ст. [8, с. 70]. За даний період часу промисловцями було частково зруйновано частину валів та території західного укріплення Більського городища, грандіозні кургани, передусім ранньоскіфського періоду, що входять до складу могильника «Скоробір».

Яскравим доповненням до результатів вивчень діяльності селітроварів у Більську стали знахідки під час науково-рятивних наглядових робіт на селищі скіфського часу в урочищі «Поле 2-ї бригади», які проводилися у 2009 р. під керівництвом провідного наукового співробітника ЦОДПА управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидата історичних наук О.Б. Супруненка.

Археологом у ході досліджень виявлені предмети доби пізнього українського середньовіччя – виразні фрагменти кружалної кераміки з характерним для даного періоду урізним лінійним орнаментом, дві залізні пластини (деталі окуття фури), скобель, куля та ін. [8, с. 14-19]. Раніше, у 2006 р., учасниками українсько-німецької археологічної експедиції (С.А. Скорим та Д.С. Каравайком) вивчено селітроварний комплекс у межах західного укріплення Більського городища. Науковцями досліджено 3 печі та робочий майданчик [2, с. 28-47]. На жаль, знахідки із розкопок (фрагменти кераміки, знаряддя праці із заліза, а також срібна монета польського короля Сигізмунда III Вази) було передано до наукових фондів ІА НАН України [7, с. 84].

У 2012 р. О.Б. Супруненок до фондів заповідника передано колекцію випадкових археологічних знахідок, виявлених на краю плато перед сучасним в'їздом з боку Котельви до Великого укріплення Більського городища [4, ст. 91-93]. У добірку входять три предмети доби козаччини: перехрестя шаблі з так званими «вусами» (у вигляді масивної платівки з потовщеннями по кінцях та розширенням посередині), кругле кільце для утримувача піхов шаблі та кришечка люльки-носогрійки із зубчатою основою обідка, подвійним прокресленим зигзаг-декором на тулубі та мідною накладкою у вигляді дев'ятикінцевої зірки-розетки зверху, яка вкрита по краю концентричним візерунком.

Ще однією цікавою колекцією є артефакти доби козаччини, знайдені на території Барвінкової гори. Знахідки виявлені під час здійснення археологічних розвідок експедицією ІКЗ «Більськ» під керівництвом В.В. Приймака. До колекції входять дві підкови для каблуків, залізний невеликий ніж та уламок вінця гончарного посуду. Але найбільш презентабельною знахідкою є восьмикінцевий мідний хрестик-тільник з рельєфним штампованим багатокомпозиційним орнаментом. Знахідки датуються XVI-XVIII ст. [5, с. 103-106].

Одним із непересічних артефактів, що надійшов до фондів заповідника «Більськ» в останні роки, є намистина з чорного глухого скла, біконічної форми [6, с. 103-104]. Вона була виявлена випадково при поверхневому огляді розорюваної території на північно-західній околиці с. Млинки Котелевського району Полтавської області. На дуже затертій поверхні артефакта проглядаються 4-5-гранні фасетки. Канал намистини – конічної форми. Аналогії даної намистини відносяться до півдня України, зокрема до території Олешківської Січі (1709-1728 рр.) [11, с. 346].

Колекція заповідника, що відноситься до пізнього українського середньовіччя, включає в себе також й інші цікаві експонати, які були виявлені поза межами Більського археологічного комплексу. Так, збірку доповнюють козацькі люльки-носогрійки, димлений горщечок та кубок, хрестики-тільники, залізні вироби (ножі, стамески, форми для відливання куль, підкови для каблуків), велика кількість фрагментів посуду, деякі з них склесні і мають повну археологічну форму, різночасові монети і монетні скарби. Знахідки в основній своїй масі походять з Полтавщини, Сумщини та Черкащини.

-
1. *Гречко Д.С.* Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення / Д.С. Гречко // Археологічні дослідження Більського городища у 2014 р. – Київ-Котельва, 2015. – С. 35-49.
 2. *Каравайко Д.В.* Селитроварение на Полтавщині (в світле новітших археологічних розкопок на Бельском городище) / Д.В. Каравайко, С.А. Скорий, В.В. Приймак. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – 75 с.
 3. *Коротя О.В.* Дослідження на посаді сотенного містечка Куземин у 2014 році / О.В. Коротя, О.М. Кравченко, Є.М. Осадчий, В.В. Приймак // Археологічні дослідження Більського городища у 2014 р. – Київ-Котельва, 2015. – С. 50-55.
 4. *Кулатова І.М.* Знахідки козацької доби з Більського городища / І.М. Кулатова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 22, частина 1. – Київ-Нікополь, 2013. – С. 91-93.
 5. *Приймак В.В.* Підсумки вивчення пам'яток козацької доби в окрузі Більського городища // Археологічні дослідження Більського городища у 2013 р. / В.В. Приймак. – Київ-Котельва, 2014. – С. 100-110.
 6. *Приймак В.В.* Археологічні розвідки 2014 року в південно-східному секторі Більського городища та найближчій окрузі пам'ятки / В.В. Приймак, М.І. Овчаренко, Л.А. Цюмало та ін. // Археологічні дослідження Більського городища у 2014 р. – Київ-Котельва, 2015. – С. 96-106.
 7. *Скорий С.А.* Селитроварные печи в пределах Западного укрепления Бельского городища / С.А. Скорий, Д.В. Каравайко // Феномен Більського городища – К., 2012. – С. 81-85.
 8. *Супруненко О.Б.* Селитроварний стан на Більському городищі / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк, Ю.О. Пуголов. – К., 2010. – 95 с.
 9. *Шрамко І.Б.* Дослідження Більського городища у 2013 році / І.Б. Шрамко, С.А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища у 2013 р. – Київ-Котельва, 2014. – С. 5-64.
 10. *Шрамко І.Б.* Результати археологічних досліджень кургану скіфського часу в урочищі Марченки / І.Б. Шрамко, С.А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища у 2014 р. – Київ-Котельва, 2015. – С. 56-67.
 11. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків / Д.І. Яворницький. – К., 1993. – Т. 3. – 557 с.